

לשון זו: "ואנוכי עם בני הישיבה, חברינו, דנו בשאלה והכרענו בה".¹ או: "כל אלו העדויות העיד בפנינו על הישיבה".² בין רגע הופך אולם ההרצאות שבשיבה לחדר בית דין, ובני הישיבה, לפחות המתקדמים ביניהם, משתתפים במעשה בית דין, אם כקהל שומעים, ומה שעוד יותר שכיח, כקהל המשתתף למעשה בדיון על אותה שאלה, שעלתה בהלכה.

עצם ריכוזם של הלימודים בהלכה, בגמרא ובפוסקים היה עשוי לקרב את התלמיד אל ההלכה הפרגמטית. וכתב רב באלזס במאה ה-15 דברים מפורשים בעניין הייחוד של לימוד התורה שבעל פה בישיבה: "ואינו נקרא רב מובהק אלא מי שמלמד תורה שבע"פ".³ — רק אותו רב, שאתה לומד ממנו תורה שבעל פה, גמרא, הלכה, פסיקה למעשה — זהו רב מובהק. המושג "רב מובהק" יש לו סעיפים לא מעטים בהלכות תלמידי חכמים ובמה שמחייב תלמיד כלפי רבו.

כשהבחורים משתתפים באורח פסיבי, ולעתים קרובות באורח אקטיבי מאד, בגיבוש פסק הדין בשאלות העולות בעולמה של הישיבה, הבאות אליה מן החיים התוססים שבקהל המקומי או בקהל מבחוץ, הרי הם לומדים יום יום את הלכות הפסיקה. הם רואים כיצד מתייחס ראש הישיבה אל בעיות היום, הם רואים במיוחד כיצד נכנס הגורם הציבורי לתוך מעשה הפסיקה, כיצד מעלה ההלכה, תוך דיון בבעיותיה, את הקהל כגורם חי ולעתים מכריע מאד בדיוניה ובהכרעותיה.

1 שו"ת ר' משה מינץ, סי' כח.

2 שו"ת ר' ישראל מברונא, סי' רפא.

3 עי' מאמרו של ח"ה בן-ששון, ציון כז, עמ' 170.

אביא דוגמאות ספורות, ולא אביא כאן מקורות כי הם מרובים ביותר. בדיון על בעיה ציבורית, דבר שנפל בקהל, יש ועולה הגורם של פיקוח נפש, לא של יחיד אלא של ציבור. כלומר, ההלכה כופה על הדן בה ובבעיות היום את החשיבה בקטגוריות של הנהגה ציבורית. אין זה עניין זר בהלכה, ואין זאת התחשבות בדברים שהם צדיקים או שוליים, אלא אלה הם מגופי ההלכה. המושג "פיקוח נפש", המושג "ספק פיקוח נפש", אף של ציבור, הרי מגופי הלכה הם.

הלימוד האינטנסיבי, האתגר הדתי והלימודי הגדול, שה" בחור עומד בפניו, עלייתו בתורה, במידות, — אתגר זה מביא לעתים קרובות — והדבר מעוגן בהלכה, בספרי המני הגים במיוחד — לידי התנהגות חריגה, לידי היווצרות של חוגים אזוטריים בתוך הישיבה, שהם מחליטים לנהוג מנהגים מחמירים יותר. בעולמם של חסידי אשכנז — ואנחנו עדיין בעולם זה, גם בשלהי ימי הביניים — הדבר איננו נדיר כלל. מסופר על תלמיד חסיד הלומד רק בלילות וישן ביום. מדוע? הוא רוצה שתהיה לפניו גמרא, שיוכל לעיין בה לרצונו, ולא יהיה דחוק ולתוץ על ידי חבריו. גמרא, ספר גמרא, זה לא מן הדברים הזולים והשכיחים כל כך בעולמם של ימי הביניים, ואנחנו עדיין לפני המצאת הדפוס. הרבה פעמים הלימוד הוא בעל פה בגלל זה. אותו מתמיד, שיושב כל הלילה ולומד, רוצה להתייחד עם הספר ואין לו זמן אחר בשביל זה אלא בלילה.

כשהתנהגות הזאת עומדת במבחן ההנהגה הציבורית, אזי עולה המושג "יוהרה". האם אותה התנהגות אזוטריית של יחידים או של יחיד בישיבה אפשר להציגה בפני קהל גדול כהתנהגות רצויה? האם מותר לפסוק הלכה לפי המימד

המיוחד של הישיבה, כשמדובר על מימד שונה של התנהגות בציבור כולו? ויש המושג ההלכתי של "טירחא דציבורא". יכול ראש הישיבה, כשהוא אך ורק רבם ומורם של תלמידיו, לדרוש דרישות מרחיקות לכת ומחמירות מפני שהוא מחנך כאן בישיבה ועליו להעלות אותה. אבל האם אותה דרישה יכולה לעמוד, כשהיא מופנית לציבור הרחב, בפני המגבלה החמורה של טירחת הציבור? התחשבות זו בצורך של מניעת טירחא דציבורא בפסיקת ההלכה בתוך כותלי הישיבה, כשהפסיקה מופנית אל החוץ, אל הציבור הכללי, הרי ממנה לימוד חשוב מאד לגבי דרכי המנהיגות.

ועוד דוגמא. לא פעם מזכירים חז"ל את חובת הזהירות של אמירת דברי תורה ושל עשיית מעשי תורה לפני עמי הארצות. אל לך לעורר תימהון לפני אנשים שאינם מבינים את התנהגותך הדתית. מעניין לראות כיצד בישיבת ימי הביניים, בעת הפסיקה, עולה התחשבות זו, שמא יש לכבוש ההכרעה הרצויה מתוך מיצויו של דין, משום חשש שהמון הקהל במקום לא יבין, והדבר יעורר תימהון ויביא לידי חילול השם. שהרי הטרגדיה של חילול השם היא שלא כוונת המחלל הפוטנציאלי קובעת לגבי חילול השם, אלא תגובתו של זה שרואה אותו, אם כי עם הארץ הוא, אם כי רשע הוא, אם כי גוי הוא.

אם כן, הרבה דברים הנשמעים והנעשים בתוך עולמה של הישיבה, יש בהם משום הכשרה מובהקת, אם כי לא מכוונת, לקראת עיצוב דמות של מנהיג. אבל יש גם דברים הנעשים בישיבה לעתים, אשר כוונתם מפורשת יותר. למשל,

4 ע"י מהרי"ל, הלכות עירובי חצרות.

כאשר רב מובהק, רבו של קהל וראש ישיבה, מארגן את תכנית הלימודים בישיבה כך, שלימודים מסוימים יכוונו במפורש לאימון התלמיד בתחום הפסיקה. הדוגמא של ר' ישראל איסרלין, בעל "תרומת הדשן", ידועה. לפי דעת רוב החוקרים — ולא דווקא חוקרים בחכמת ישראל, אלא דבר זה ידוע היה עוד בחוגי הפוסקים במאה ה־16 וה־17, — הרי החלק הראשון של ספרו "תרומת הדשן", שאלות ותשובות, בניגוד לפסקים ולכתבים, חובר כחומר אקדמי, תיאורטי, לתלמידים לענות בו. הרב המציא שאלה דמיונית, אם כי מאד מעשית ופשוטה מבחינת תוכנה, העמיד אותה בפני תלמידיו, ואמר להם: הבה ונעיין ונפ" סוק את ההלכה. רוב הספר שו"ת "תרומות הדשן" כנראה חובר על יסוד ניסיון פדגוגי-דידקטי מעניין זה. ואין הספר הזה יחיד במינו. יש לנו ספרים דומים מאותה תקופה שהיתה לה כנראה תחושה פדגוגית מיוחדת, דבר שניכר גם בעולמן של אקדמיות לא-יהודיות. פה נעשה ניסיון מתוכנן לפתח בתלמיד ערנות, ידענות, וגישה חיה אל בעיות היום.

ואם נתקדם קצת במרוצת הזמן, ונגיע לתקופת הפריחה הגדולה של ישיבות פולין-ליטא, הרי אז מתגלה לנו חיזיון נוסף בהקשר זה של הכשרה לקראת מנהיגות, וזהו היריד המפורסם. זכורים הירידים שהיו מתנהלים בפולין-ליטא פעמיים בשנה, ואז מתוועדים באותם ירידים ראשי קהל מכל המחוז, אפילו מכל המדינה. והרי חלק מתיאורו של בעל "יוון מצולה", רבי נתן הנזר, והוא כדרכו מפריז בל-

5 ע"י ט"ז יו"ד שכח ס"ק ב; ש"ך יו"ד קצו ס"ק ב; בית שמואל אה"ע קל ס"ק כ.

שונו, אבל ניכרים דברי האמת העיקריים בתיאור הזה: "והיו בכל יריד ויריד כמה מאות ראשי ישיבות וכמה אלפים בחורים, וכמה רבבות נערים, וסוחרים יהודים ועמים להבדיל היו כחול הים". היריד היה זמן ההתוועדות והכינוסים של ראשי ועד ארבע ארצות ושאר הוועדים, שהכריעו הכרעות חשובות, כלכליות, חברתיות ופוליטיות, בחיי הקהל היהודי בפולין-ליטא. בני הישיבות מופיעים כאן כשותפים מלאים לכינוסים האלה. אין אנו צריכים לתאר לנו אותם כנסים כסגורים ברובם, אלא זו היתה התוועדות כללית של בני הישיבה, שליוו את רבם ליריד, ולקחו בה חלק, לפחות פסיבי, אבל זוהי פסיביות שיש בה משום פעילות רבה בכיוון של אותה הכשרת מנהיגות. מה היה מעמד הישיבה בתור מוסד בקהל? האם הישיבה חיה את חייה בשולי החברה המקומית? מעין מוסד סגור, שחי את חייו, אבל אינו לוקח חלק בחיי הקהילה, ולכן מנותק מן החיים של הקהילה ומשום כך לוקה באותו תחום של הכשרת מנהיגות, כיוון שבחור בא רק במאוחר במגע עם הקהל ועם בעיותיו? או שמא הישיבה חיה בתוככי הקהל, היא מוסד ממוסדות הקהל ובתור שכזו משתתפת באופן ער בכל מה שקורה בקהל? האמת היא פחות או יותר באמצע. הישיבה היא כאן מוסד שולי. יש כאן התפתחות מסוימת, שאינני יכול לעמוד עליה כאן, מהיותה מוסד פרטי של ראש הישיבה ועד להיותה מוסד של הקהל ושלקהל יש לו בעלות ומרות עליו. אבל במידה רבה מאד מגיעים הדים מן הקהל אל הישיבה, ובמידה מרובה קיים שיתוף החיים, העניין והבעיות בין הישיבה ובין הקהל. ראש הישיבה הוא בדרך כלל גם אחד, לפחות, מרבני הקהל, והוא, בעיקר במאה ה-15, נושא בתואר

"מנהיג". אם כן, מטבע הדברים מביא הוא את ענייני הקהל אתו אל הישיבה, ולא דווקא בדרך הפסיקה, שכבר עמדתי עליה.

חובה על בני הישיבה להתפלל במקום לימודם, ואין הבחור עוזב את הישיבה כדי להתפלל בבית הכנסת של הקהל. אבל, במידה וראש הישיבה הוא ראש הקהל, הוא הרב, ה"תלמיד-חכם קמא", כפי שהוא נקרא לעתים, לפני שהתגבשה דמות "מרא דאתרא", הרי הוא הולך אל בית הכנסת של הקהל בימים חשובים, כגון ימים נוראים, חגים, שבתות חשובות, או בכלל במאורעות חשובים, — ברית מילה למשל, חתונה, המתקיימות בבית הכנסת של הקהל. ואז כל הישיבה הולכת עם ראש הישיבה אל בית הכנסת של הקהל. יש לראות בזה יותר מאשר הרב שהולך ובני הישיבה, מתוך היותם תלמידיו, מלווים אותו. יש כאן התופעה של קהל מרכזי במקום, וקהל מקביל, הייתי אומר, של הישיבה, שהוא איננו אוטונומי כלל, הוא כפוף במידה רבה מאד לקהל של המקום. הדבר הזה מתבטא גם במנהגי תפילה, כשפעם אחר פעם מזהיר ראש הישיבה את תלמידיו: אל נעשה עצמנו אגודות אגודות, לפי לשון חז"ל. אל ננהג אחרת בישיבה משהקהל כאן נוהג בבית הכנסת שלו⁶. אמנם לעתים אנחנו מוצאים שראש הישיבה, שלא תמיד היה מאנשי המקום, נהג קצת אחרת בישיבתו בענייני הלכה, כשמנהגי המקום היו תמוהים בעיניו. מכל מקום אין לישיבה אוטונומיה גמורה בתוך הקהל. בעניינים מסוימים היא כפופה לקהל, אם כי רוב התלמידים לא היו מקומיים ("הווה גולה למקום תורה"!), ותמיד ראשי

6 ע"י מהר"ל, הלכות תפילה.

הישיבות הביאו תלמידים מרחוק — אבל הם התחנכו באווירה של קבלת מרות הציבור המקומי וחשיבותו בחיי חברה ודת.

אגע בעוד עניין הקשור בנושא שלנו. כוונתי לסמיכה האשכנזית. החל מסוף המאה ה-14 מעניקים ראשי ישיבות לתלמידיהם את "סמיכת מורנו". הענקת סמיכה לתלמיד איננה חידושו של אותו דור. החידוש הוא בגיבוש דפוסים קבועים לגבי הענקת הסמיכה: מי מקבל אותם, לשם מה הוא מקבל אותה, מי נותן אותה, מהן הזכויות והחובות של הנסמך — דברים אלה מתחילים להתגבש החל מאותה תקופה, הדור שלאחר המגפה השחורה. סמיכה זו אינה המשכה של סמיכת ארץ-ישראל, אלא סמיכת תלמידים על ידי מוריהם מבחינת הדין, שאין תלמיד מורה הלכה בפני רבו.

לסמיכה האשכנזית יש דפוסים קבועים, ויש לה גם מטרות חברתיות ולימודיות. לפנים בישראל, ולפרקים אף עד היום הזה, מופעלת המנהיגות הדתית בידי אנשים בעלי סמכות אישית, אולי בעלי כריזמה. חכמים ללא תואר רשמי וללא הסמכה רשמית, לעתים ללא משרה רשמית, מוכרים על ידי הקהל הרחב כגדולי הדור. דוגמא מובהקת, אולי האחרונה לפני הנהגת הסמיכה האשכנזית, היא אישיותו של רבי מאיר מרוטנבורג, שנפטר בסוף המאה ה-13. הוא היה גדול הדור, מבלי שאיש הכתיר אותו או הסמיך אותו לכך. ורבי מאיר מרוטנבורג כותב אל קהל שו"ם, אותן שלוש קהילות, שמקדמת דנא היו מאוגדות כקהל משולש, אשר יש לו מנגנון של התוועדות ושל הכרעה בהלכה וב-הנהגת הציבור. הם פנו אליו במחאה על מעשה פסיקה,

אשר רבי מאיר מרוטנבורג עשה בניגוד להכרעת שו"ס. ואלה דבריו של רבי מאיר מרוטנבורג בתשובה לקהילות שו"ס: "כמדומים אתם שאין לכל אדם להורות אי לא נקט רשותא מינייכו (אם הוא לא לקח רשות מכם) — לא, התורה הפקר, אך שיורה כהלכה". "התורה הפקר, אך שיורה כהלכה" — זוהי סיסמתו של בעל הסמכות האישית, אשר איננו סמוך על שולחנם של בעלי הסמכות המוסדית והשררה. תמיד, עד היום הזה, צצה ועולה אותה אישיות בעלת סמכות אישית בלתי מעוררת. אבל מה שהיה הכלל, בימי ר' מאיר מרוטנבורג, הוא החרגי והיוצא מן הכלל מאז. והסמיכה האשכנזית היא סימן לדבר. כיוון שפסקו אישים דגולים, אשר סמכותם האישית היתה מספקת למנהיגותם, באה הסמכות המוסדית במקום הסמכות האישית. ייתכן מאד שהדבר בא בעתו. ייתכן שהוא נגרם על ידי הגזירות ושיבושי הנהגת הקהל אחרי המגפה השחורה. יכול להיות שהדבר נעשה במכוון כדי להציל את המנהיגות בישראל בעת של חידלון אישים ומעשים. ברי שפתיחת הפתח להענקת סמכות מוסדית עלולה תמיד להוריד מן הסמכות האישית של האדם הנושא בסמכות מוסדית. כשהשער פתוח לכל אדם, והתורה הפקר אבל לא מבחינה אישית, אלא מבחינת האפשרות לכל בחור ישיבה, המגיע למילוי דרישות מסוימות — לא מכסי-מליות, לא דרישות שרק היחיד בדורו יכול למלא אותן — להשיג את הסמיכה, אז מעמד הנסמכים מקבל אופי של ממוצע. יש בו דגולים, יש בו גם כאלה, אשר ללא סמכות

מוסדית לא היו מגיעים לעולם למעמד של מנהיגות של ממש.

יחד עם עליית הסמכות המוסדית של המנהיגות בקהל הסתמן תהליך נוסף, ומעניין מאד להצביע על סמיכות הפרשיות שבין שני התהליכים. כוונתי לעליית לימוד הפלפול והחילוקים. הרי אותה מאה ה-15, ולדעתי יותר מוקדם ממה שהניחו עד כה החוקרים, רואה עוד בראשיתה בעליית הפלפול החדש, התריף בישיבות. והנה ההצטיינות בפלפול היא עניין ליחידי סגולה, שאינו שווה לכל נפש. בשביל זה צריך חריפות רבה, וגם בקיאות. הפלפול איננו מושג חדש בעולמן של הישיבות, אך החידוש הוא בכך, שכושר אמירת הפלפול נחשב מעתה הישג הכרחי לבחור-ישיבה מתקדם ומצליח. כנגד עלייתה של הסמכות המוסדית נתבצרה איפוא ההצטיינות האישית של יחידי הסגולה בכושר אמירת הפלפול והחילוקים. עדות לכך הם הדברים הבאים: "והפלפול העמוק הזה המכונה בשם חילוקים הוא תפארת גדול להבחורים שכל מי שהוא חריף יותר מחברו באלו הדרכים המכונים בשם חילוקים היא לו לתפארת גדול יותר מחברו להיות נקרא צורבא מרבנן". הפלפול הפך לגולת הכותרת של לימודי הישיבה ונחשב להישג אקדמי עיקרי ולדרגה העליונה בשלבי הלמדנות: "תחילה מקרא ואחר כך משנה ואחר כך תלמוד ואחר כך שמעוות ואחר כך לישא וליתן במלחמה של תורה והוא הפלפול המורגל בפי החכמים".

8 ר' שמואל היידא, זיקוקין דנורא על תנא דבי אליהו, שערים של

חלק ג, שער ד, פראג תל"ו, א ע"א.

9 ר' משה מתי, מטה משה, קראקא שני"א, כא ע"א.

ברם — אליה וקוץ בה. עוד בימי הגמרא לא נחשב הפלפול כתחום מתאים למיצוי הדין וההלכה. אין פוסקים הלכה מתוך פלפול. במאה ה-16 וה-17, עם עליית הפלפול כהישג עיקרי של בחור ישיבה מצטיין, חוזרים אנחנו שוב לבעיית הפער בין הסמכות האישית והמוסדית. הסמכות האישית היא זו של בעל הפלפול החריף, כי רק הוא מצטיין ודגול מכולם. אבל הצטיינותו בפלפול איננה מכשירה אותו במיוחד להנהגת הציבור. המהרי"ק — רבי יוסף קולון — הבחין עוד במאה ה-15 הבחנה מעניינת מאד. הוא הבחין בין ראש הישיבה, שהוא מורה "הוראת כולם", כלומר הוא מלמד דברים השווים לכל נפש, ואינם מתייחסים דווקא לבעיות אקטואליות, לבעיות מקומיות, לבין ראש הקהל — כוונתו לרב, מנהיג הקהל — אשר הוא "דבר ובקי בשמועות ודינים להנהיג הקהל"¹⁰, כך מבחין מהרי"ק בתשובה שבה הוא דן בשאלת הערך היחסי של "חריף" ו"בקי" — גם זאת שאלה קדומה שהחריפה מאד בשעת עליית הפלפול. אותו חריף, אותו בעל פלפול, שהוא גדול מכולם, האם גדולתו מספיקה ועומדת לו, בשעה שהוא בא להנהיג את הציבור? התשובה עלולה להיות: לא. מבחינת הלימוד העיוני הוא מצטיין, ועליו עומד לימוד התורה. אבל רק בתחום הישיבה. בשביל הנהגת הציבור צריכים אנחנו דברים, ראשי קהל, הבקיאים בשמועות ודינים, והבקיאים במעשה הנהגת הקהל, וזה איננו אותו הדבר. להיפך, הוא דבר רחוק מאד מן ההצטיינות העיונית שבישיבות.

בסיכומו של דבר, ומתוך הצצה לתוך הדורות, שבאו אחרי

10 שו"ת מהרי"ק, ויניציאה רע"ט, סי' קע, קפ"ט ע"א.

התקופה, שאני דנתי בה, יש לומר שיחד עם התגבשותה של סמכות מוסדית בהנהגה אנחנו עדים לתהליך של התפצלות טרגית בין לימוד התורה כתוכן חייו הרוחניים והנפשיים של עולם הישיבה לבין שימושה של תורה על ידי הרב, מנהיג הקהל, שאין בידו אלא שמועות ודינים והלכות, אבל יש בידו פרקטיקה ונסיון רב בהנהגת הקהל. אותה התפצלות בישרה מצבים, אשר אנחנו עומדים בהם עד היום.